DOI: [10.32702/2307-2156-2020.4.53](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.4.53)

УДК 332.025.12.

*О. О. Маслиган,
к. е. н., доцент кафедри туризму і географії, Мукачівський державний університет
ORCID ID: 0000-0002-8465-548X*

*О. В. Касинець,
старший викладач кафедри туризму і географії, Мукачівський державний університет
ORCID ID: 0000-0003-1497-3527*

СУТНІСНЕ РОЗУМІННЯ КЛАСТЕРІВ ТА СПЕЦИФІКА УПРАВЛІННЯ ЇХ РОЗВИТКОМ В СФЕРІ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

*O. Maslihan
PhD in Economics, Associate Professor of Tourism and Geography, Mukachevo State University
O. Kasinecz`
Lecturer at the Department of Tourism and Geography, Mukachevo State University*

THE NATURE OF CLUSTER CATEGORY AND SPECIFICITY OF MANAGE THEIR DEVELOPMENT IN TOURISM AND RECREATION

Ідея мережевої організації економіки була трансформована в економічну науку із появою праць А. Маршала, М. Протера. Зокрема, професор кафедри ділового адміністрування Гарвардської бізнес-школи, М. Протер, в рамках проведення дослідницької роботи з вивчення понад 100 галузей в різних країнах, у 1973 р. акцентував увагу на взаємозв'язок та відсутність чітких меж між галузями та типами діяльності, вказав на можливість утворення певних мережевих структур, або кластерів. Праці А. Маршала та М. Протера мали описовий характер, оскільки окремо не досліджувалися: властивості кластерів; специфіку формування кластерів; відмінність кластерів від інших об'єднань. Незважаючи на теоретичний характер досліджень, кластерний підхід почав активно застосовуватися у більшості країн світу на державному рівні. Серед таких країн, як: Італія, Англія, Німеччина, США, Фінляндія, де розвиток кластерів стає невід'ємною складовою інноваційної політики держави. Відповідно до вищенаведеного важливим є вивчення сутнісного розуміння кластерів та специфіки управління їх розвитком в сфері рекреації та туризму.

Кластер рекреації та туризму є досить чутливим до впливу зовнішнього середовища, що в принципі пов'язано із специфікою туристичного продукту. Так: невіддільність споживання туристичного продукту, від процесу виробництва, робить його залежним від стану макросередовища; нематеріальний характер послуг, що є складовими туристичного пакету, обумовлюють неможливість його накопичення, у наслідок чого, несвоєчасне надходження сировини та матеріалів, необхідних для їх створення або їх нереалізація, внаслідок певних обставин, веде до втрат учасників кластеру. У рамках кластеру формується своя специфіка реалізації управління. Наявна працююча на керівному вузлі системи - кластерна управляюча підсистема. Однак, додатково існують управляючі підсистеми кожного окремого елементу кластеру. Слід зазначити, що необхідна інтеграція зусиль з розвитку

класстерів та ефективна парадигма управління ними, інакше класстерні зв'язки, розпадаються, а сам класстер зникає.

Класстер туризму та рекреації створює певну інтегративну структуру за допомогою об'єднання його учасників, на основі їх єдиної стратегії розвитку. При цьому така інтеграційна структура класстеру автоматично стає джерелом інтеграційного розвитку всіх учасників класстеру туризму та рекреації. Виходячи із характеристик структури класстеру, очевидно, що даному утворенню потрібен захист від збоїв.

The idea of network organization of the economy was transformed into economic science in the works of A. Marshall, M. Proter. Professor of the Department of Business Administration of Harvard Business School, M. Proter, as part of research work on more than 100 industries in different countries, in 1973 focused on the relationship and lack of clear boundaries between industries and types of activities. He pointed out the possibility of formation of certain network structures, or clusters. Scientific works A. Marchal and M. Porter had a descriptive character, since separately the properties of clusters and the specificity of their formation, as well as the difference between clusters and other associations, were not investigated.

Despite the theoretical nature of research, the cluster approach has begun to be applied in most countries of the world at the state level. Among such countries Italy, England, Germany, USA, Finland. Here development of clusters becomes an integral part of innovation policy of the state. According to the above, it is important to study the essential understanding of clusters and the specifics of managing their development in recreation and tourism.

The cluster of recreation and tourism is sensitive to the impact of the external environment, which is due to the specifics of the tourist product. Thus, the inseparability of consumption of tourist product, from the production process, makes the cluster dependant on the state of the macro environment. Also, the non-material nature of services, which are part of the tourist package, makes it impossible to accumulate it. As a result, the late arrival of materials for the creation of a tourist package or sales problems lead to losses of cluster members.

The cluster has its own management specifics. There is a cluster management subsystem running on the system's management node. There are also control subsystems of each individual cluster element. It should be noted that integration of efforts to develop clusters and an effective paradigm of their management is necessary, otherwise cluster connections are broken, and the cluster disappears.

The tourism and recreation cluster creates an integrated structure by combining participants, based on their common development strategy. At the same time, such integration structure of the cluster automatically becomes the source of integration development of all members of the tourism and recreation cluster. Based on cluster characteristics, it is obvious that this entity needs fault protection.

Ключові слова: класстер; захист від збоїв; інтеграція зусиль; сфера туризму та рекреації.

Key words: cluster; failures protection; integration efforts; tourism and recreation sphere.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Ідея мережевої організації економіки була трансформована в економічну науку із появою праць А. Маршала, М. Протера. Зокрема, професор кафедри ділового адміністрування Гарвардської бізнес-школи, М. Протер, в рамках проведення дослідницької роботи з вивчення понад 100 галузей в різних країнах, у 1973 р. акцентував увагу на взаємозв'язок та відсутність чітких меж між галузями та типами діяльності, вказав на можливість утворення певних мережевих структур, або класстерів. При цьому вказувалося, що типовими класстерами є [7]: виробники автомобілів високого класу у південній Німеччині; компанії електронної та комп'ютерної промисловості у Силіконовій долині; автомобільні компанії у Детройті та ін.

З точки зору загального погляду категорію класстер, М. Протер окреслив як: поєднання близьких, географічно пов'язаних суб'єктів певного виду бізнесу, що діють спільно та взаємодоповнюють один одного" [12, с. 258]. Щодо більш поглибленого тлумачення, то науковець характеризував класстер, як «систему постачальників, виробників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідницьких інститутів, що

взаємодіють у процесі створення додаткової вартості [12, с. 258]. Окреслені судження щодо сутності кластеру М. Протера базувалися на тому, що його ефективність - наслідок здатності інтегрувати синергетичний ефект регіональної агломерації, що формуються внаслідок: безпосередньої близькості споживача та виробника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У фундаментальній праці *The Competitive Advantage of Nations* М. Портер показав, що конкурентоспроможність компанії, багато в чому, визначається конкурентоспроможністю її економічного оточення [11]. Паралельно з М. Портером розробками, у визначеній площині, займався і англійський економіст А. Маршал, засновник неокласичного напрямку в економічній науці, представник кембриджської школи економіки.

А. Маршал у 1970-х р. розглядав кластери або індустріальні райони як концентрації спеціалізованих компаній у індустріальних містах [7], у рамках яких, фірми, на додачу до внутрішньої економії, отримують зовнішню економію, якщо наявні наступні фактори: кваліфікована робоча сила; спеціалізовані постачальники; другорядні виробництва; неформальна система розподілу знань [8]. Фактично, у поняття концентрації науковець вкладав: особливості організації виробництва у індустріальних містах Англії. Праці А. Маршала та М. Портера мали описовий характер [7; 11; 12].

Незважаючи на теоретичний характер досліджень, кластерний підхід почав активно досліджуватися у більшості країн світу [9].

Формулювання цілей статті. Відповідно до вищенаведеного важливим є вивчення сутнісного розуміння кластерів та специфіки управління їх розвитком в сфері рекреації та туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Праці А. Маршала і М. Протера набули широкого резонансу та отримали подальше висвітлення чисельних науковців. Так, на даний момент вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти, у більшості, наводять такі визначення даної категорії: об'єднання підприємств – територіальне, синтетичне чи інше; об'єднання туристських атракторів, підприємств і засобів розміщення або певний простір; мережні структури, система виробничих структур та модулів, об'єднання з інтеграційними характеристиками, система багаторівневої взаємодії, група суб'єктів бізнесу. На основі систематизації основних визначень категорії «кластеру туризму та рекреації» нами виділено існуючі у науковій літературі сутнісні підходи.

1. Кластери – як мережні структури (організації). Такого підходу додержується: Р. Патюрель [8], Пауэлл У., Смит-Дор Л [9] та ін. Окреслена група науковців, здебільшого, асоціювала кластери із мережними структурами. Так, виділені науковці характеризували сутність кластерів, як сукупність підприємств, що взаємодіють на основі партнерських відносин, які забезпечують зниження витрат або концентрацію на створенні та реалізації певного регіонального ланцюга формування вартості, що дозволяє випускати принципово нові продукти [9; 8]. Слід зазначити, що окреслений підхід має ряд недоліків. Так, наприклад, Г.О. Сталінська зазначає, що «мережевий характер може виявлятися у тому, що фірмами широко використовується передача виконання окремих бізнес-функцій і навіть частин бізнес-процесу стороннім особам або організаціям, внаслідок чого наявна слабкість безпосереднього контролю над усіма процесами», а С.С. Кічев також звертає увагу на відсутність довгострокових договірних відносин, у рамках мережних утворень [2 с. 207-211].

Однак, окреслені риси не властиві кластерним утворенням, оскільки наприклад, вже Європейська економічна комісія ООН (ЕЭК ООН), у межах проекту з «Підвищення інноваційного рівня фірм: вибір політики та практичних інструментів», 2008 р. - охарактеризовує сутність кластерів, як об'єднання, що має такі специфічні риси [4]. У огляді: географічна концентрація; спеціалізація; множинність економічних агентів; конкуренція та співпраця; досягнення необхідної критичної маси у розмірі кластеру; життєздатність кластерів; залучення у інноваційний процес.

Крім того, навіть доцільність такої характеристики кластеру є сумнівною, оскільки очевидно, що вона орієнтована на об'єднання, які створені для підвищення конкурентоспроможності окремих територій та регіонів і спеціалізуються на виробництві товарів та послуг. Проте, сьогодні заявляються і кластери нового покоління - інноваційні, що формуються там, де очікуються новітні наукові відкриття у техніці та технології, з метою формування нових ринкових ніш. При цьому, такі інноваційні кластери формуються на основі щільного взаємозв'язку між всіма його учасниками, як генератора новітніх наукових відкриттів у техніці та технології (що також є його специфічною рисою).

2. Кластер - це система виробничих структур та модулів. Інша група економістів (І. Чикаренко [15], В.В. Цекурман [14] та ряд ін., серед яких і активний послідовник кластерного підходу А. Маршала і М. Протера – професор кафедри управління інноваційним розвитком економіки та природокористування ЦАГІО. А. Арутюнов) зазначають, що кластер - це об'єднання, що створюється внаслідок модернізації попередніх виробничих структур та модулів. При цьому поняття модуля, відповідно до наукової літератури, є складовою частиною чогось, відтак незрозуміло, що конкретно вкрито науковцями у цю категорію. Крім того, Броншпак Г.К. та Чернишов С.І., також зазначають, що таке штучне об'єднання може формуватися на основі взаємопов'язаних комплексів та пов'язаних з ними організацій і установ, що діють у певній сфері, характеризуються спільними інтересами та взаємодоповнюють один одне [15, с. 18]. Інакше кажучи, учасники кластерів можуть не конкурувати між собою, а обслуговувати окремі сегменти галузі.

3. Кластер - об'єднання з інтеграційними характеристиками. Крім того Ю.А. Арутюнов, додатково, розглядає кластер як об'єднання з наступними інтеграційними характеристиками [15]: концентрації; конкуренції; конкурентоспроможності; кооперації.

Проте, з нашої точки зору, така концепція є дещо абстрактною, оскільки окреслені інтеграційні основи є трохи узагальненими, та наприклад, можуть містити, ще й забезпеченість ресурсами та ін. Крім того, з визначення незрозуміло які конкретно об'єднання слід вважати кластерами, адже на такій основі можуть бути сформовані територіально-виробничі комплекси, науково-виробничі об'єднання, асоціації, промислово-фінансові групи; консорціуми, корпорації, холдинги тощо.

4. Кластер – це система багаторівневої взаємодії. А.О. Горшкова, Т. Цихан [1], розглянули сутність кластеру з трьох точок зору: 1) регіонально обмежені форми економічної активності у межах споріднених секторів, що можуть бути прив'язані до тих або інших наукових установ (з нашої точки зору, мова йде про мезокластер); 2) вертикальні виробничі ланцюги, вузьковизначені сектори, у яких суміжні етапи виробничого процесу утворюють ядро кластеру, наприклад, ціпок «постачальник – збутовий ланцюг – клієнт» (з нашої тачки зору, мова йде про мікрокластер); 3) галузі промисловості, що визначені на високому рівні агрегації, наприклад хімічний кластер, або сукупність секторів на ще більш високому рівні агрегації, для прикладу «агропромисловий комплекс (імовірно мова йде про макрокластер). Таким чином, науковці виділяли не саме поняття кластеру, а характеризували його можливу систематику, з точки зору принципіального розміру макро-, мезо- і макрорівнів.

Додатково науковцями здійснена конкретизація змістового наповнення кластерів, через їх принципові характеристики, що в принципі, є диференціацією інтеграційних характеристик, виділених Ю.А. Арутюновим. А саме [15]: 1) наявність конкурентоздатних підприємств та конкурентних переваг - вигідного географічного положення, доступність сировини, наявність спеціалізованих людських ресурсів та ін. (конкурентоспроможність, відповідно до Ю.А. Арутюнова); 2) учасники кластерів знаходяться у географічній близькості один до одного та мають можливість активної взаємодії (концентрації, відповідно до Ю.А. Арутюнова); 3) може об'єднувати компанії, що виробляють кінцеву продукцію та послуги, постачальників комплектуючих, обладнання, спеціалізованих послуг, професійні освітні установи (кооперації, відповідно до Ю.А. Арутюнова); 4) об'єднання зусиль для отримання переваг у споживача (конкуренції, відповідно до Ю.А. Арутюнова). У зв'язку з вищенаведеним, концепції Т. Цихан, А.О. Горшкова можна адресувати ті самі критичні зауваження, що і положенням Ю.А. Арутюнова.

5. Кластер, як об'єднання підприємств визначають: О.В. Гладилина та М.А.Гриднева [3], Н.Я. Спасів, В.М. Хопчан, М.І. Хопчан [13] та ін.. Щодо праць науковців, то сутність кластеру розуміється, як добровільне об'єднання самостійних юридичних осіб, які зберігають свій автономний юридичний статус, але спільно працюють, заради виробництва конкурентоспроможної продукції та загальної і особистої економічної вигоди.

6. Кластер, як об'єднання туристських атракторів, підприємств і засобів розміщення. Тищенко А.Н., Петрова Н.Б. [6] до складу такого кластеру відносять синтетичне об'єднання туристських атракторів, підприємств і засобів розміщення з інноваційним сектором економіки, низкою споріднених сфер та регулюючими органами. При цьому, якщо поняття атракторів, відповідно до Лоренца, це певна компактна інваріантна множина у тривимірному просторі, що має певну складну топологічну структуру та є асимптотично стійкою. Інакше кажучи, з точки зору Тищенко А.Н., Петрова Н.Б. [6], кластер туризму та рекреації є певним простором, у межах якого неупорядкована поведінка елементів кластеру характеризується нелінійною хаотичною системою, що визначається певною зоною у поведінці системи - атрактором. Відтак атрактори є засобом вивчення поведінки його учасників [6]. Крім того, якщо розглядати туризм та рекреацію, як кластери, що утворюються у цій сфері, то вони будуть прив'язані до джерел туристсько-рекреаційних ресурсів.

Такий підхід, має недоліки, оскільки кластери можуть «працювати» заради формування нових ринкових ніш, якщо вони є інноваційними, що нами вже було зазначено вище.

6. Кластер, як група суб'єктів бізнесу. Окремі науковці, такі як: Марченко Т.І., Н.О. Микитюк [13], характеризують кластер як групу локалізованих взаємозалежних суб'єктів бізнесу, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного. Майже аналогічного підходу дотримуються: Ю.В. Демінська, Т.Б. Надтока, Н.В. Шутенко, А.А. Теребух. Тобто, окресленою групою науковців підкреслюється обмеженість групи суб'єктів бізнесу просторовими рамками. При цьому, для більшої конкретизації визначення, наприклад, О. Амоша вказує на те, що об'єднання має штучну природу, та відповідно до практичного досвіду, відповідає трьом ознакам: географічна належність; технологічна ознака та вертикальна інтеграція. Крім того, у межах зазначеного підходу, звертається увага на наявність синергічного ефекту від впровадження кластерних моделей економічного розвитку, що "...призводить до ефективного функціонування не окремо взятого підприємства, а до забезпечення кооперації між великими і середніми підприємствами з метою здійснення найраціональнішого використання ресурсів, просування і впровадження інноваційної продукції, забезпечення кваліфікованими кадрами" [13]. Недоліком підходу є ігнорування загальної мети існування кластеру.

Відповідно до наведених положень, наявна відсутність консенсусу у визначенні кластеру, як економічної категорії. Узагальнено категорію можна охарактеризувати, як добровільне, штучне та обмежене просторовими рамками об'єднання широкого кола учасників, що здійснюється з метою підвищення конкурентоздатності конкретної продукції або послуг його учасників або форсування нових ринкових ніш. При цьому, незалежними учасниками партнерства можуть бути підприємці, підприємства або взаємопов'язані комплекси підприємств, що ведуть спільну роботу або обслуговують окремі сегменти галузі та пов'язані з ними організації, установи у інших сферах діяльності. Так, у межах кластеру наявна щільна структурна зв'язність, що надає його учасникам конкретну перевагу над конкурентами.

Так систематика кластерів туризму і рекреації має бути пізнана. Це потребує розподілу понять у визначеній площині на основі проведення процедури класифікації кластерів, як процесу визначення загальних ознак та їх характеристики, сутності значення того, що визначають такі загальні ознаки.

Систематизація підходів науковців до класифікації кластерів виявляє відсутність установленної класифікації кластерів, як наслідок їх значного розмаїття. Так, науковцями, у якості узагальнюючих ознак, відділені: географічне розташування; напрямок інтеграційних відносин; галузева; організаційно-економічна або за специфікою об'єднання; за ступенем розвитку [13; 14; 15]. Класифікаційні ознаки повинні бути узагальнюючими, та визначати, виключно, такі, що не мають кількісного характеру, однак характеризують фундаментальні взаємодії учасників.

1. Ознака географічного розташування, передбачає наявність систем тісних структурних взаємодій учасників, розташованих у межах: окремого міста; регіону; різних регіонів країни; регіонів сусідніх країн; різних країн.

2. За напрямом інтеграційних відносин: з індивідуальними покупцями і постачальниками; з іншими суб'єктами господарювання; відносини, що поєднують вертикальні та горизонтальні відносини. У кластері кожен учасник зберігає свою самостійність, а тому, характер його відносин містить, як горизонтальні, так і вертикальні ознаки. Таким чином, виділення таких характеристик кластерів, у межах окремої класифікаційної ознаки, непотрібне.

3. За галузевою специфікою. Тут виділяють характеристики цієї ознаки, в залежності від чистих галузей: одяг та текстиль; біотехнологія; Інтернет послуги; меблі; метали; прилади; програмне забезпечення; сільськогосподарські продукти; одяг, фармацевтика та ряд інших. Однак чистих галузей ні існує, це свого роду абстракція. На нашу думку, при характеристиці даної ознаки, треба уникати, як зайвої деталізації, так і значного узагальнення. Тому, з визначеною метою можна використати звичайну конкретизацію внутрішніх кластерних спонукань щодо форм діяльності.

4. За організаційно-економічними ознаками або за специфікою об'єднання. Так, найчастіше виділяються наступні характеристики об'єднання: навколо певного сектору науки; навколо підприємства лідера; на основі тісних зв'язків або боротьби за споживача; державних ініціатив, що спрямовані на іноземні інвестиції, що приносять сучасні технології. При цьому, якщо кластер створено на основі об'єднання великої кількості учасників, його можна охарактеризувати як моноцентричний; мега- або мультицентричний.

5. За ступенем розвитку, на стадії: виникнення; розвитку, зрілі, на стадії трансформації. Дана класифікаційна ознака не є розповсюдженою, проте необхідна. Так, коли ми характеризуємо певні економічні явища або процеси, то завжди звертаємо увагу на властиві їм процеси розвитку: процеси функціонування; наявність процесів катастрофічного або деструктивного типу.

Щодо характеристик структури кластеру рекреації та туризму як регіонального об'єкту, можна відлити наступні: щільна структурна зв'язність; наявність єдиного центру; балансування навантаження; можливість виникнення збоїв під час роботи кластеру; наявність цільових споживачів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Кластер рекреації та туризму є досить чутливим до впливу зовнішнього середовища, що в принципі пов'язано із специфікою туристичного продукту. Так: невіддільність споживання туристичного продукту, від процесу виробництва, робить його залежним від стану макросередовища; нематеріальний характер послуг, що є складовими туристичного пакету, обумовлюють неможливість його накопичення, у наслідок чого, несвоєчасне надходження сировини та матеріалів, необхідних для їх створення або їх нереалізація, внаслідок певних обставин, веде до втрат учасників кластеру. У рамках кластеру формується своя специфіка реалізації управління. Наявна працююча на керівному вузлі системи - кластерна управляюча підсистема. Однак, додатково існують управляючі підсистеми кожного окремого елементу кластеру. Необхідна інтеграція зусиль з розвитку кластерів та ефективна парадигма управління ними, інакше кластерні зв'язки, розпадаються, а сам кластер зникає.

Кластер туризму та рекреації створює певну інтегративну структуру за допомогою об'єднання його учасників, на основі їх єдиної стратегії розвитку. При цьому така структура стає джерелом інтеграційного розвитку всіх учасників.

Виходячи із характеристик структури кластеру, очевидно, що даному утворенню потрібен захист від збоїв. Оскільки діяльність всіх елементів кластеру пов'язана із подоланням невизначеності інтегруються фінансові, інвестиційні, операційні, комерційні, відсоткові, інноваційні, виробничі, валютні ризики. Отже, завжди є небезпека втрати ресурсів, неодержання доходів, що здатні призвести до банкрутства або труднощів у роботі елементу кластеру та до деструктивних процесів у самому утворенні, ризику «ефекту доміно». Тому, управління кластерами рекреації та туризму повинно забезпечувати синтез формування знань, щодо процесів погодження позицій та колегіального прийняття рішень з розвитку кластеру і відповідної координації учасників кластеру.

Список літератури.

1. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К. ; Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2003. — 1020 с.
2. Горіна Г.О. Переваги та недоліки мережної форми організації міжнародного бізнесу/ Г.О. Горіна // Інноваційна економіка. Тернопіль, 2011. - № 3.- С. 207-211.

3. Гріднєв М.А. Характерні риси кластероутворення в регіонах України / М.А.Гріднєв // Економіка і суспільство, 2018. - № 14. – С. 588-596.
4. Кірик М.А. Кластеризація в стратегії інноваційного розвитку зарубіжних країн / М.А. Кірик // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2014. [Електронний ресурс] URL.: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_06/19.pdf
5. Кравченко С. Г. Державна політика щодо розвитку урбанізованих територій малих історичних міст шляхом застосування кластерної моделі / С. Г. Кравченко // 2015. [Електронний ресурс] URL.: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2015-2/doc/3/06.pdf>.
6. Марченко Т. А. Системні перебудови у запозичених назвах городніх культур на ґрунті української мови / Т. А. Марченко, Є. О. Марченко // Філологічні трактати. - 2015. - Т. 7, № 4. - С. 38-47.
7. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3-х т. – М., 1993. – Т. 1. – С. 176–189.
8. Патюрель Р. Создание сетевых организационных структур / Р. Патюрель [Электронный ресурс] // Проблемы теории и практики управления, 1997. – № 3. – С. 26 – 31. – [Електронний ресурс] URL.: http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/15_3_97.htm
9. Пауэлл У. Сети и хозяйственная жизнь / У. Пауэлл, Л. Смит-Дор // Экономическая социология. 2003. Т. 4, № 3. С. 61–105.
10. Письменна О.Б, Основи кластеризації уранодобувного комплексу України / О. Б. Письменна // Економіка та держава. - 2013. - № 7. - С. 83-87. Гладіліна О.В. Перспективи формування кластерів у бурякоцукровій галузі / О.В. Гладіліна // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії.– Вип 2. Т2 – 2011 Р. – С. 43-47.
11. Портер М. Конкурентное преимущество. Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / М. Портер - М.: Альпина Паблишер, — 2016.- 947 с.
12. Портер М. Конкуренція / Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. – 496 с.
13. Спасів Н.Я. Кластер як імператив інвестиційної активності / Н.Я. Спасів, В.М. Хопчан, М.І. Хопчан // Ефективна економіка – 2010. – № 11. – С. 1-5. [Електронний ресурс] URL.: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=406>
14. Цукерман В.А. Проблемы и возможности кластеров как метода активизации инновационного развития экономики: Материалы XIII междунар. науч.-практ. конф. по инновационной деятельности/ В.А. Цукерман– Киев-Симферополь-Севастополь, 2008. – С. 290–294.
15. Чикаренко І. Кластерний підхід в управлінні економічним розвитком муніципального управління [Електронний ресурс] / І. Чикаренко. - Публічне адміністрування: теорія та практика. - 2010. - №4(7). [Електронний ресурс] URL.: dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04%287%29/10ciarmu.pdf

References.

1. Busel, V.T. (2003), *Velykyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of Ukrainian language], Kyiv.; Irpin :VTF "Perun", 1020 p.
2. Horina, H.O. (2011), "Advantages and disadvantages of the network form of organization of international business", *Innovatsiina ekonomika*, vol. 3, pp. 207-211.
3. Hridniev, M.A.(2018)," Characteristic features of the cluster in the regions of Ukraine" / М.А.Гріднєв", *Ekonomika i suspilstvo*, vol 14, pp. 588-596.
4. Kiryk, M.A. (2014), "Clustering in the strategy of innovative development of foreign countries", *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, [Online]. available at: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_06/19.pdf (Accessed 01.03.2020).
5. Kravchenko, S.H. (2015), "State policy on the development of urban areas of small historical cities by applying a cluster model" [Online]. available at: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2015-2/doc/3/06.pdf>. (Accessed 01.03.2020).
6. Marchenko, T.A. and Marchenko Ye. O. (2015), "System adjustments in borrowed names of garden cultures in Ukrainian", *Filolohichni traktaty*, no. 7, vol. 4, pp. 38-47.
7. Marshall, A. (1993), *Pryntsypy ekonomicheskoi nauky* [Principles of economic science]: Moskva, vol. 1, pp. 176–189.
8. Patiurel, R. (1997),"Создание сетевых организационных структур / Р. Патюрель", *Problemy` teorii i praktiki upravleniya*, vol. 3, pp.. 26 – 31. [Online]. available at: http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/15_3_97.htm. (Accessed 01.03.2020).
9. Paue`ll U. and Smit-Dor L. (2003), "Networks and economic life", *E`konomicheskaya socziologiya*, no 4, vol., pp. 61–105.
10. Pysmenna O.B. (2013), "The basis of clustering of the uranium mining complex of Ukraine", *Ekonomika ta derzhava*, vol 7, C. 83-87.
11. Porter, M. (2016), *Konkurentnoe preymushchestvo. Kak dostych vy`sokoho rezultata y obespechyt eho ustoichyvost* [Competitive advantage. How to achieve a high result and ensure its sustainability], Moskva: Al`pina Pablisher, 947 p.
12. Porter, M. (2002), *Konkurentsiia* [Competition] Moskva: Izdatel`skij dom "Vil`yams", 496 p.

13. Spasiv, N.Ia., Khopchan, V.M. and Khopchan, M.I. (2010), "Cluster as an imperative of investment activity", *Efektivna ekonomika*, vol 11. – С. 1-5. [Online]. available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=406>(Accessed 01.03.2020).
14. Tsukerman, V.A. (2008), "Problems and opportunities of clusters as a method of activating innovative development of economy", *Materialy` XIII mezhdunar. nauch.-prakt. konf. po innovacionnoj deyatel`nosti* [Materials XIII international. Scientific-practical. conference on innovative activities]/ Kiev-Simferopol'-Sevastopol', pp. 290–294.
15. Chykarenko, I. (2010), "Cluster approach in management of economic development of municipal management", *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka*, vol. 4(7). [Online]. available at: dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04%287%29/10ciarmu.pdf(Accessed 01.03.2020).

Стаття надійшла до редакції 01.04.2020 р.